

HET AUTOBIOGRAFISCH GEHEUGEN ONDER CONSTRUCTIE

De herinneringen van Wilhelmina van Pruisen aan haar Berlijnse kinderjaren¹

Autobiographical memory in the making. The childhood memoirs of Wilhelmina of Orange

Wilhelmina of Orange (1751-1820), born Princess of Prussia and married to the last Dutch Stadtholder lived a life deeply affected by war and revolution. In 1812, stranded as a refugee in her birthplace Berlin, and at the special request of her daughter, she began to write her memoirs. She started over and over again, and some eight drafts, nearly all confined to her childhood, have been preserved. This provides the unique possibility of examining the workings of the 'autobiographical memory', and the reworking of it in writing. In this article, the texts on her early childhood have been chosen for closer examination. These were dramatic years of war, flight and death in the family; but for the young girl the really traumatic memory was that she was abused by her governess, without anyone in her family noticing or caring. In the memoirs, there is a uneasy mixture of retelling the story of this mistreatment, arguably fixed in the retelling by Sophie von Dankelmann, her second governess, and an authentic remembering of herself as a small girl, as she was asked to do by her daughter.

Berlijn, zomer 1812. Napoleon heerst over Europa. Pruisen, in 1806 door Napoleon verslagen, bestaat alleen nog omdat de keizer het een rol als Franse

---

1. De memoires waarop dit artikel is gebaseerd bevinden zich in het Koninklijk Huisarchief in Den Haag. Ik dank H.M. de Koningin voor toestemming deze en ook andere delen van het archief van Wilhelmina van Pruisen (КНА А 32) te mogen inzien. De memoires (КНА А 32-605) zijn gedeeltelijk uitgegeven door G.W. Volz, *Erinnerungen der Prinzessin Wilhelmine von Oranien an den Hof Friedrichs des Groszen (1751-1767)* (Berlijn 1903). Voor enkele andere delen kon ik gebruik maken van transcripties van Anje Dik († 2004). De rest van de transcripties, alsmede de vertalingen, zijn van mijzelf. Dit artikel is als lezing gepresenteerd op 15 november 2003 aan de Freie Universität te Berlijn in het kader van het nwo internationaliseringsprogramma 'Egodocumenten, zelfreflectie en culturele verandering: Nederland, Zwitserland en de Europese context 1600-1900', en is geschreven binnen het onderzoeksproject *Selbstzeugnisse in transkultureller Perspektive* aan de Freie Universität Berlijn.

satelliet en buffer tegenover Rusland toebedeelt. Van 1806 tot 1809 was Berlijn bezet door Franse troepen, en nu is de stad uitvalsbasis van de Grande Armée op weg naar Rusland. Weer is Berlijn vol vreemde troepen.²

In Berlijn woont op dat moment de Prinses van Oranje, weduwe van stadhouder Willem V, in Nederland beter bekend als Wilhelmina van Pruisen, wier aanhouding bij de Goejanverwellesluis in 1787 de koning van Pruisen er toe bracht troepen te zenden en zo een einde te maken aan de Patriotse revolutie.³ De restauratie van de positie van de Oranjes duurde acht jaar: verdreven door de Fransen vluchtte de familie in 1795 naar Engeland. In 1801 vestigden Willem V en Wilhelmina zich in het Duitse Rijk, in het Nassause erfland, maar dat werd in 1806 door de troepen van Napoleon bezet. Eind 1807 arriveerden Wilhelmina en haar dochter Louise, beiden net weduwe geworden, in Berlijn, waar de erfprins en zijn gezin al langer woonden. Ze leven er relatief sober. Hun positie en bezittingen zijn met het Oude Regime ten onder gegaan; hun spaargelden weggesmolten, hun inkomsten gering.⁴ De hoop dat de oude tijden terug zullen keren is vervlogen. Nassau is hen ontnomen en Nederland is in 1810 ingelijfd bij het Franse Keizerrijk. Wilhelmina had in 1767, zestien jaar oud en pasgetrouwd, Berlijn verlaten. Nu woont ze er weer. Maar hoeveel is er in die veertig jaar niet veranderd, in haar leven, in haar positie, in Berlijn en in heel Europa?

Op 1 augustus 1812, zes dagen voor haar 61ste verjaardag, begint Wilhelmina haar memoires te schrijven, in het Frans, onder de titel *Mes souvenirs*. Haar dochter Louise zet haar daartoe aan, en geeft haar meteen een aantal vragen op schrift: wat is haar eerste herinnering? Wat weet ze nog van haar vroeg gestorven vader? En haar moeder, die zich telkens uitdrukkelijk tot haar dochter richt, doet haar best haar gevoelens en ervaringen als kind terug te roepen. Maar hoewel Wilhelmina een zelfverzekerde vrouw en een ervaren scribente is, lijkt deze zelfopgelegde taak haar niet gemakkelijk af te gaan. Ze schrijft, corrigeert, voegt in, streept door, en begint weer overnieuw. Tenslotte liggen er meerdere versies van in essentie hetzelfde verhaal. De *Souvenirs* gaan niet verder dan de huwelijksdag en blijven zo jeugdherinneringen.

In de herfst van 1812 begint de macht van Napoleon, die onaantastbaar leek, scheuren te vertonen. In juni is Napoleon Rusland binnengevallen en op 14 september bereikt hij Moskou, maar in Berlijn gonst het dan al van geruchten over Franse tegenslagen. Het drama van de Russische veldtocht wordt spoedig

2. Voor een recent overzicht zie Wolfgang Neugebauer, *Die Hohenzollern: Dynastie im säkularen Wandel. 11: Von 1740 bis in das 20. Jahrhundert* (Stuttgart 2003).

3. W.A. Knoop en F. C. Meijer, *Goejanverwellesluis. De aanhouding van de prinses van Oranje op 28 juni 1787 door het vrijkorps van Gouda* (Amsterdam 1987); Arie Wilschut, *Goejanverwellesluis. De strijd tussen patriotten en prinsgezinden, 1780-1787* (Hilversum 2000).

4. W. Fritschy, 'De financiën van de Oranjes tussen revolutie en restauratie', in: *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* (1996) 34-75, 52-56.

zichtbaar: de stad is heel 1813 het toneel van zich terugtrekkende Franse en binnenvallende Russische troepen; voor de poorten van Berlijn vinden de laatste schermutselingen plaats. Pruisen sluit zich aan bij de geallieerden die in oktober 1813 bij Leipzig Napoleon verslaan. Een maand later keert de erfprins van Oranje naar Nederland terug, waar hij wordt ingehaald als soeverein vorst. Op 10 januari 1814 komen Wilhelmina en haar dochter ook weer in Nederland aan, met in de bagage een pakket met kladversies en aantekeningen van haar herinneringen. Dit pakket bevindt zich nu in het Koninklijk Huisarchief te Den Haag.

Wilhelmina's jeugdherinneringen in context

Wilhelmina's jeugdherinneringen zijn in veel opzichten interessant: als historische bron, als een vroeg voorbeeld van een autobiografie van een vrouw en binnen dit genre een van de weinige voorbeelden van jeugdherinneringen, en verder als een historisch voorbeeld van de werking van het geheugen en van de schriftelijke weerslag daarvan. De manieren waarop deze teksten gelezen kunnen worden zijn daarmee overigens bij lange na niet uitgeput. Wilhelmina's memoires zijn tot nu toe alleen gebruikt als bron. Voor G.W. Volz dienden ze als bron voor de familie en het hof van Frederik de Grote, François de Bas, Johanna Naber en Gerrit Jan Schutte gebruikten ze voor hun biografie van Wilhelmina van Pruisen.⁵

De periode tussen 1770 en 1820 geldt als ontstaansperiode en eerste bloeitijd van de autobiografie.⁶ Jean-Jacques Rousseau's *Confessions* uit 1784 en Johann Wolfgang von Goethe's *Dichtung und Wahrheit*, waarvan het eerste deel in 1811 verscheen, gelden tot op heden als hoogtepunten en voorbeelden van het genre. Beide auteurs besteedden ruime aandacht aan hun jeugdijaren. Juist in Duitsland hebben de nadruk op het belang van de jeugdijaren als basis voor het karakter en Rousseau's nadruk op eerlijkheid en openhartigheid school gemaakt. Jeugdherinneringen werden aldus een zelfstandig genre.⁷ Maar jeugdherinneringen door vrouwen zijn in deze periode zeldzaam; in Nederland zijn ze niet gevonden.⁸

5. Volz, *Erinnerungen*, François de Bas, 'Prinzessin Wilhelmine von Preussen, Gemahlin des Statthalters Wilhelm v. von Oranien und Nassau', in: *Hohenzollern-Jahrbuch* (1899) 197-220; J.W.A. Naber, *Prinses Wilhelmina, gemalin van Willem V, prins van Oranje* (Amsterdam 1908); G.W. Schutte, *Oranje in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1999) 87-112.

6. Voor een recent overzicht zie Michaela Holdenried, *Autobiographie* (Stuttgart 2000).

7. Jürgen Schlumbohm, 'Constructing individuality. Childhood memories in late eighteenth-century. Empirical psychology and autobiography', in: *German History. The Journal of the German History Society* 16 (1988) 29-42.

8. Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995).

Veel minder vrouwen dan mannen hebben hun memoires geschreven. Minder vrouwen dan mannen waren geletterd, hadden vrije beschikking over hun tijd, voldoende privacy en geld voor papier en pennen. Vrouwen maakten minder vaak dan mannen deel uit van een groep waarin een traditie bestond het eigen leven te beschrijven, zoals militairen en geleerden. Daardoor ontbrak het hen ook aan voorbeelden om zich aan te spiegelen. Vrouwen hadden kennelijk minder het idee dat hun leven belangrijk genoeg was om voor het nageslacht vast te leggen; hun werkzame leven speelde zich vooral af in de privé-sfeer, en werd niet of nauwelijks waard geacht geboekstaafd te worden. De weinige vroegmoderne autobiografieën van vrouwen – in het Nederlandse taalgebied waren dat er bijvoorbeeld negentien, tegenover 242 door mannen – zijn gewoonlijk geschreven vanuit religieuze motivatie, de legitimatie is dan de eigen bekering of getuigenis van het geloof.⁹

Vrouwen uit hoge adellijke en vorstelijke families zijn hierop echter een uitzondering.¹⁰ Aan hoven bestond sinds lang de traditie om over het eigen leven te schrijven. Men had wat te vertellen, want politiek handelen en militaire campagnes waren het waard om voor het nageslacht vastgelegd te worden. De Oranjevoorvader stadhouder Frederik Hendrik, bijvoorbeeld, heeft memoires geschreven, die bijna geheel gewijd zijn aan zijn militaire verrichtingen.¹¹ Edellieden hechtten bijzonder belang aan familie en genealogie, en er was een lange traditie de geschiedenis daarvan vast te leggen. Vrouwen in deze kringen hadden op eigen wijze deel aan deze traditie: het ging hen niet om wapenfeiten en hun geschriften waren niet bestemd voor publicatie. Ze hadden echter voldoende materiële mogelijkheden om te schrijven; zij waren geletterd, en leefden in een cultuur waarin briefschrijven een dagelijkse bezigheid was. Ze hadden geen speciale legitimatie nodig: hun identiteit – en hun gevoel van eigenwaarde – was minder afhankelijk van hun sekse dan van hun stand. Daarbij was in hun leven weinig scheiding tussen privé en publiek, en was hun persoonlijk leven verweven met de politiek.¹² Er zijn relatief veel memoires overgeleverd uit deze groep vrouwen, maar terwijl de laatste tien jaar vanuit genderstudies veel aandacht is besteed aan autobiografieën ge-

9. *Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*. Samengesteld door Ruud Lindeman, Yvonne Scherf en Rudolf Dekker (Rotterdam 1993); In Magdalene Heuser (ed.), *Autobiographien von Frauen. Beiträge zu ihrer Geschichte* (Tübingen 1996) bijvoorbeeld, zijn de behandelde voorbeelden van voor 1820 meest religieuze autobiografieën. Voor betekenis van gender binnen de spirituele autobiografie zie ook Laura H. Peterson, 'Institutionalizing women's autobiography: nineteenth-century editors and the shaping of an autobiographical tradition', in: R. Folkenflik (ed.), *The culture of autobiography. Constructions of self-representations* (Stanford 1993) 80-103.

10. In haar studie naar autobiografieën van Duitse vrouwen in de achttiende eeuw liet Ortrun Niethammer de vrouwen uit de hoogste adellijke kringen er daarom buiten: Ortrun Niethammer, *Autobiographien von Frauen im 18. Jahrhundert* (Tübingen/Basel 2000) 48-49.

11. *Memoires de Frederic Henri, Prince d'Orange, depuis 1621 jusqu'à 1646* (Amsterdam 1738).

schreven door vrouwen, is aan deze ‘prinsessenmemoires’ nog weinig aandacht besteed.¹³

Egodocumenten zijn tot voor kort voornamelijk gelezen en gebruikt als historische bronnen en als literaire teksten; onderzoek richtte zich op losstaande teksten met literaire of historische waarde. Sinds enige tijd zijn echter het genre zelf, het ontstaan en de context van de teksten, het beoogde publiek, de tradities, de conventies, publicatiegeschiedenis, de motieven om te schrijven, meer in de aandacht komen te staan.¹⁴ Wilhelmina’s jeugdherinneringen vormen een goed uitgangspunt voor dit nieuwe onderzoek, juist omdat ze behouden zijn gebleven in vele versies, inclusief doorhalingen en losse aantekeningen. Ze geeft zich daarbij op veel plaatsen rekenschap van de herkomst van haar herinneringen. Het proces van zich herinneren en daarover schrijven is hier goed te volgen. Tot de weinige vergelijkbare voorbeelden behoren de herinneringen van Catharina de Grote van Rusland. Zij heeft tussen 1754 tot 1791 enkele malen aan haar memoires geschreven. Ook deze zijn niet voltooid, en in verschillende versies behouden gebleven. Daaronder zijn drie versies van haar kindertijd, minder en ook minder uitgebreid dan die van Wilhelmina.¹⁵

Het is uitzonderlijk dat zoveel kladversies bewaard zijn gebleven, maar een andere bijzonderheid van Wilhelmina’s jeugdherinneringen is dat de beschreven familie en de gebeurtenissen in haar kindertijd zeer goed gedocumenteerd zijn. Koning Frederik II, zijn familie, het Berlijnse hof en de Zevenjarige Oorlog zijn met name in de negentiende eeuw uitputtend bestudeerd, waarbij ook vele correspondenties, dagboeken en memoires zijn uitgegeven. In de uitgebreide dagboekantekeningen van de kamerheer van de koningin, graaf van Lehndorff, bijvoorbeeld, is het leven aan het hof van nabij te volgen.¹⁶ Vergelijking van haar tekst met de andere bronnen maakt inzicht in de

---

12. Dit is een belangrijk thema in Ulrike Weckel, Claudia Opitz e.a. (eds.), *Ordnung, Politik und Geselligkeit der Geschlechter im 18. Jahrhundert* (Göttingen 1998); zie ook Helga Meise, ‘The limitations of family tradition and the barrier between public and private. Karoline von Hessen-Darmstadt’s “Schreib-Calender” between almanac and diary’, in: Rudolf Dekker (ed.), *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002) 107-124.

13. Een uitzondering is Helga Meise, *Das archivierte Ich. Schreibkalender und höfische Repräsentation in Hessen-Darmstadt 1624-1790* (Darmstadt 2002). Zie ook Ute Daniel, ‘Zwischen Zentrum und Peripherie der Hofgesellschaft: Zur biographischen Struktur eines Fürstinnenlebens der frühen Neuzeit am Beispiel der Kurfürstin Sophie von Hannover’, in: *L’Homme. Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft* 8 (1997) 208-217.

14. Kaspar von Greyerz (ed.), *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich. Europäische Selbstzeugnisse als historische Quellen (1500-1850)* (Köln 2001) en Dekker (ed.), *Egodocuments*.

15. Ook deze zijn pas later uitgegeven. Hier is een Duitstalige editie gebruikt, Annelies Grasshof (ed.), *Katharina II. Memoiren*, 2 delen (München 1987).

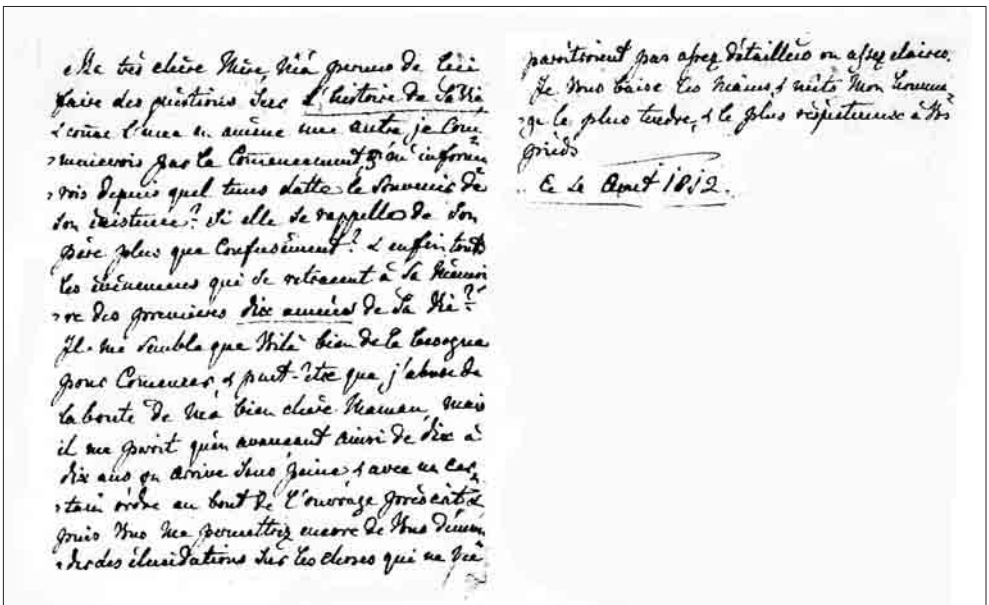
16. K.E. Schmidt-Lötzen (ed.), *Dreissig Jahre am Hofe Friedrichs des Grossen. Aus den Tagebüchern des Reichsgrafen Ernst Ahasverus Heinrich von Lehndorff, Kammerherrn der Königin Elisabeth Christine von Preussen* (Gotha 1907).

context en de historische nauwkeurigheid van het herinneringsproces mogelijk. In dit artikel zal hiertoe een aanzet worden gegeven voor Wilhelmina's vroege kindertijd.

De memoires als papieren erfenis

De autobiografische teksten van Wilhelmina bevinden zich in een map, waarvan de inhoud bestaat uit ongeveer 210 beschreven bladzijden, door kleine omslagen of titelbladen verdeeld in negen bundels of dossiers van verschillende omvang. Ze hebben geen interne nummering, en ook binnen de dossiers is slordig genummerd, soms per blad, soms per katern; ook is soms een blad afgescheurd of ontbreekt een katern. Het gebruikte papier is van verschillende formaten. Op alle pagina's zijn ruime marges gelaten, en zowel in de tekst als in de marges zijn correcties, aanvullingen en commentaren aangebracht, soms in andere inkt, altijd in dezelfde hand. Enkele stukken zijn bijna onleesbaar van de doorhalingen. Het betreft, kortom, opzetten en kladversies.

Vijf dossiers (hierna aangeduid als s1 tot en met 5, in de volgorde waarin ze in het archief opgeborgen zijn) dragen de titel *Mes souvenirs*, met toevoegingen als *à ma fille*, of *à mes enfans et pour eux seuls*. Aan de eerste is een klein briefje vastgeplakt, waarin Louise haar moeder vraagt haar herinneringen op te schrijven.

Het briefje van Louise van Oranje, op een afgescheurd stukje papier, waarin ze haar moeder opwekt de herinneringen aan haar kindertijd op te schrijven. Het is vastgeplakt aan de Souvenirs die Wilhelmina van Pruisen op 1 augustus 1812 begon te schrijven (KHA A 32-605).

De navolgende tekst is dan ook geschreven in de vorm van een brief aan haar dochter. Ook de andere versies hebben duidelijk Louise als beoogde lezer. Drie andere dossiers hebben als opschrift respectievelijk *Biographie* (hierna B1), *Mémoire sur l'histoire de ma vie, ou, ma Biographie. Plan d'ouvrage* (B2) en *Matériaux pour l'histoire de ma vie.* (B3). Deze zijn eveneens in de ik-vorm geschreven. B2 geeft puntsgewijs en in steekwoorden, chronologisch geordend de te behandelen thema's aan. B3 doet dat ook, maar daar gaat de schetsmatige opzet na enige bladzijden over in uitgeschreven memoires.

De eerste en tevens meest uitgebreide versie van de *Souvenirs* is gedateerd: 1 augustus 1812. De andere, kortere versies zijn ongedateerd. De derde daarvan moet na 1814 geschreven zijn, want de 'gravin Voss, die je nog gekend hebt' was op 7 augustus 1812 nog op verjaarsvisite geweest en op 31 december 1814 gestorven. De vijfde *Souvenirs* is mogelijk de oudste. Na een beknopte beschrijving van de jeugd ontbreekt een katern en volgt een nauwkeurig verslag van de gebeurtenissen in de Republiek tijdens de crisis van 1787, en speciaal de rol die zij daarin zelf had gespeeld. Het is een reactie op L.P. de Ségurs *Tableau politique de l'Europe*, dat in 1800 verscheen.¹⁷ Wilhelmina maakte zich kwaad over de wijze waarop zij hierin was afgeschilderd. Ze besloot haar kijk op de zaak op papier te zetten, met behulp van de papieren die de stadhouder mee naar Engeland had genomen. Deze tekst is dus waarschijnlijk in 1801 geschreven.¹⁸

De drie biografieteksten moeten ook al vóór 1812 aangevangen zijn: in het *Plan d'ouvrage* noemt ze zichzelf de echtgenote, niet de weduwe, van de (in 1806 gestorven) stadhouder. Het lijkt erop dat het *biografie*-plan al oud is, maar dat de jeugdherinneringen in Berlijn zijn uitgewerkt en dat nog later in Nederland geprobeerd is van dit alles een geheel te maken.

Tenslotte bevindt zich vooraan in het pakket een zeven pagina's tellende tekst met als opschrift *Notice sur la vie et le conduite de feu ma fille* (hierna aangeduid als *Notice*). Het is een incoherente tekst, die begint met een hommage aan haar pas gestorven dochter Louise. 'Loulou is de vreugde van mijn leven geweest', zo schrijft de oude vrouw, 'want pas toen ik haar kleine pasgeboren gezichtje zag, kon ik het verdriet van mijn jeugd vergeten'. Dat leidt haar dan weer tot een korte beschrijving van haar jeugdijaren. Het moet geschreven zijn in de paar maanden tussen de dood van Louise op 15 oktober 1819 en Wilhelmina's eigen dood op 11 juni 1820. Het stuk is kennelijk later aan het dossier toegevoegd.

17. L.P. de Ségur, *Histoire des principaux événements du règne de F. Guillaume II, roi de Prusse; tableau politique de l'Europe, depuis 1786 jusqu'en 1796, ou l'an 4 de la république; contenant un précis des révolutions de Brabant, de Hollande, de Pologne et de France* (Parijs en Amsterdam 1800).

18. J.W.A. Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie 1777-1820* IV ('s-Gravenhage 1935) 7-8 en 10.

De vijf *Souvenirs* beperken zich, op 55 na, grotendeels tot de jaren 1754-1758. De drie dossiers *Biographie* geven allen ook een kort overzicht van die jaren, soms in steekwoorden. B1 behandelt in steekwoorden haar hele leven tot 1787, B2 en B3 beschrijven uitgebreid de tweede belangrijke periode van haar jeugd, de jaren van 1763, het einde van de Zevenjarige Oorlog, tot aan haar huwelijk in 1767.

De behandelde thema's en de beschrijving daarvan verschillen in lengte, maar nauwelijks in inhoud of stijl. Dat is, ter vergelijking, wel het geval bij de memoires van Catharina de Grote. In 1763 kwam Catharina via een staatsgreep op de troon. Daarbij werd de afgezette tsaar Peter III, haar echtgenoot, 'per ongeluk' gedood. In de teksten van na die datum wordt Peter veel zwarter afgeschilderd dan daarvoor: het wordt een apologie voor de staatsgreep. Aan het feitelijke verhaal van haar kindertijd verandert niets, maar na 1763 worden wel details toegevoegd die op haar glorieuze toekomst wijzen: zo voorspelt een waarzegster haar een kroon en blijkt ze al jong een grote belangstelling en voorliefde voor de Russisch-orthodoxe kerk te hebben.

De eerste die zich over het pak papier met Wilhelmina's memoires heeft gebogen was François de Bas, die in 1899 de eerste biografische schets van Wilhelmina schreef die gebaseerd was op archiefonderzoek in het dan net geopende Koninklijk Huis Archief.¹⁹ Hij maakte de Duitse historicus en Frederik de Grote specialist G.W. Volz erop attent, die daarop in 1903 een deelluitgave verzorgde.²⁰ Volz koos daarvoor twee teksten, de *Souvenirs* in briefvorm (S1) en de *Matériaux pour l'histoire de ma vie* (B1). Deze selectie beslaat Wilhelmina's hele jeugd, en is representatief voor zowel stijl als inhoud van de memoires. De teksten zijn zorgvuldig getranscribeerd en geannoteerd. Volz laat op enkele plaatsen tekst weg, geeft dit ook aan, maar op een wijze die suggereert dat het om enkele zinnen en onbelangrijke details gaat. In werkelijkheid gaat het soms om grote stukken tekst en om een in de Hohenzollern familie pijnlijk onderwerp: het eerste huwelijk van Wilhelmina's broer, de kroonprins, met hun nichtje Elisabeth van Brunswijk. Elisabeth weigerde zich aan te passen aan de hofrestricties, had minnaars, en zou zelfs een staatsgreep voorbereid hebben, naar het recente voorbeeld van Catharina in Rusland. Wilhelmina bewonderde haar schoonzusje, die maar enkele jaren ouder was dan zij en met wie ze maandenlang een huishouden deelde. Het gedrag en het lot van Elisabeth (ze werd levenslang gevangen gezet) heeft ze als tiener van nabij meegemaakt. De affaire werd door Frederik met harde hand in de

19. De Bas, 'Prinzessin Wilhelmine'.

20. Volz was onder andere redacteur van de 46 delen *Politische Correspondenz Friedrichs des Grossen* (Berlijn 1900-1939). Hij schreef ook: 'Het huwelijk van Prins Willem V en de bezoeken van Frederik den Grooten en prins Hendrik van Pruisen aan 's Prinsen hof', in: *Je maintiendrai. Een boek over Nassau en Oranje* (Leiden 1907) 215-228.

doofpot gestopt. De stukken werden verzegeld en bleven dat.²¹ Volz heeft zich, bijna anderhalve eeuw later, hieraan geconformeerd.

Kinderjaren in oorlogstijd

Frederika Sofia Wilhelmine werd op 7 augustus 1751 te Berlijn geboren als dochter van prins Augustus Willem van Pruisen, de broer van koning Frederik 11 de Grote, en van prinses Amalia van Brunswijk, de zuster van de koningin. Haar vader was de troonopvolger van de kinderloze koning. Wilhelmina was het derde kind; na Frederik Willem (geboren 1744, hij volgde in 1786 Frederik op) en Hendrik (geboren 1747). Alle drie de kinderen werden als kleuter bij de ouders weggehaald om verder op te groeien bij hun grootmoeder, koningin-moeder Sophia Dorothea. Vanaf dat ze drieëneuhalf jaar oud was woonde Wilhelmina met een gouvernante en een aantal vrouwelijke bedienden in een eigen klein huishouden aan het hof van haar grootmoeder.

Eind augustus 1756 brak de oorlog uit, die als de Zevenjarige Oorlog de geschiedenis zou ingaan. Na aanvankelijke successen verliep deze slecht voor Pruisen. In oktober 1757 werd Berlijn korte tijd bezet door vijandige troepen en vluchtte de koninklijke familie in paniek naar het fort Spandau buiten Berlijn. In oktober 1760 werd Berlijn geplunderd en platgebrand door Russische en Oostenrijkse troepen. De koninklijke familie was niet veilig in de stad en de vrouwen en kinderen met hun hofhouding brachten deze jaren voornamelijk in Maagdenburg door.

Op 18 juni 1757 leed het Pruisische leger een zware nederlaag bij Kolin. Wilhelmina's vader, een van de legeraanvoerders, kreeg de schuld van de dramatisch verlopen terugtocht, en viel bij de koning in ongenade. Hij nam onmiddellijk ontslag, trok zich de openbare vernedering zeer aan, en stierf een jaar later aan een hersenbloeding. De familie verweet Frederik zijn dood en de breuk die hierdoor in de familie ontstond, werd nooit meer echt geheeld. Jarenlange spanning om de afloop van de oorlog, vlucht en ballingschap, de vele doden, de plundering van Berlijn en de verwoesting van verschillende paleizen, dat alles eiste zijn tol. Het kind Wilhelmina kende daarnaast haar eigen persoonlijke drama's. Ze leed eronder weggehaald te zijn bij haar moeder. Haar grootmoeder stierf en vervolgens haar vader, maar deze had in zijn testament bepaald dat haar moeder zich niet met haar opvoeding mocht bemoeien. De koningin, Wilhelmina's tante, nam de zorg voor haar over. In de praktijk berustte het gezag over de jonge prinses echter bij haar gouvernante.

---

21. Elisabeth komt in de geschiedschrijving van dit koningshuis verder niet voor. Haar enige biograaf O. Altenburg (*Elisabeth Prinzessin von Braunschweig. Eine ungekrönte preussische Königin* (Stettin 1924)) mocht de verzegelde processtukken nog steeds niet inzien.

In haar jeugdherinneringen schrijft Wilhelmina dat haar eerste gouvernante haar mishandelde zonder dat haar familie ingreep.

Wilhelmina's herinneringen aan haar kindertijd

Mijn zeer geliefde moeder heeft mij toegestaan haar vragen te stellen over de geschiedenis van haar leven, en omdat de ene vraag een andere met zich meebrengt, zal ik beginnen bij het begin en haar vragen vanaf wanneer ze zich haar bestaan herinnert? of ze zich haar vader meer dan vagelijk voor de geest kan halen? en tenslotte alle gebeurtenissen van de eerste tien jaar van haar leven die zich in haar herinnering laten terughalen? Dit lijkt me al heel wat werk om te beginnen, en misschien maak ik misbruik van de goedheid van mijn lieve mama, maar waarschijnlijk brengen we zo, al voortgaand per tien jaar, zonder moeite en met een zekere orde het opgelegde werk tot een goed einde, en dan moet u het nog goedvinden dat ik toelichtingen vraag over zaken die me niet gedetailleerd of duidelijk genoeg lijken. Ik kus uw handen en leg mijn tederste en eerbiedigste hommage aan uw voeten.

Dit is de tekst van het briefje van Louise, dat aan de eerste en langste versie *Souvenirs* geplakt is. Geleid door deze vragen, doet Wilhelmina haar best zich zo goed mogelijk haar kindertijd terug te halen. Het gaat haar niet om de publieke gebeurtenissen of haar religieuze opvattingen – iets waar ze elders wel veel over schreef – maar ze registreert hoe ze zich als klein meisje voelde, toen ze nog een toeschouwer in de coulissen was, en geen actieve rol kon spelen. Bij het schrijven geeft ze zich voortdurend rekenschap van de herkomst van haar herinneringen. 'Ik herinner me nog goed' staat tegenover 'Men heeft mij verteld', 'Danckelmann vertelde', of wordt aangevuld met 'Oom Ferdinand herinnert zich dit ook nog'. Wanneer het gaat over de oorlog en personen die daar een rol speelden, staat soms in de marge 'nog nakijken'.

Haar eerste duidelijke herinnering, schrijft Wilhelmina, was dat ze op drieënhalfjarige leeftijd uit haar ouderlijk huis werd weggehaald en veel verdriet had van de abrupte scheiding van haar moeder, van de vrouwen die tot dan toe voor haar gezorgd hadden en van haar vertrouwde omgeving. Van de tijd daarvoor heeft ze enkele op zichzelf staande herinneringen aan voorwerpen, plaatsen en situaties: een pop in Neurenbergse kledij en een gouden horloge, allebei speciale kado's, de kamer in het kasteel waar ze werd aangekleed, dat ze soms 's avonds als haar moeder visite had werd binnengebracht en dan moest huilen (SI). Dit is een normaal patroon bij heel vroege herinneringen.²²

---

22. Voor een recent overzicht: Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografische geheugen* (Groningen 2001).

Alleen in deze tekst, en ongetwijfeld als antwoord op Louise's vraag heeft Wilhelmina het over haar vroegste herinnering. De gebeurtenissen en ervaringen van de periode 1754-1758, dus van haar vierde tot haar achtste jaar, heeft ze daarentegen vele malen beschreven. De spannende en dramatische gebeurtenissen tijdens de oorlog vertelt Wilhelmina vanuit het gezichtspunt van het kind dat ze toen was. Ze hoort bijvoorbeeld vanuit haar slaapplaats in het fort Spandau hoe de kettingen van de gevangenen rammelen en beschrijft hoe ze in de koets op weg naar Maagdenburg moet overgeven. De vlucht naar Spandau en de ballingschap in Maagdenburg beschrijft ze echter vooral als een avontuur, met veel leuke dingen. Ze woont met veel mensen, waaronder haar moeder, samen, in een gewoon huis, ze kan met andere kinderen spelen, als er mannen met verlof uit het leger komen, zijn er onverwachte danspartijen, waar ook de kinderen aan mogen deelnemen.

Haar grote thema, vele malen obsessief verteld, is echter de mishandeling door haar eerste gouvernante, en de redding door haar tweede gouvernante. De eerste gouvernante, Frederike von Redern, was een jonge hofdame. Wilhelmina schrijft dat deze gouvernante geen ervaring met kinderen had en niet bereid was haar uitgaansleven op te geven. Ze nam het kind gewoon 's avonds mee. Toen daar commentaar op kwam, liet ze haar pupil afscheid nemen van het gezelschap en bracht haar dan naar een apart kamertje, waar ze de rest van de avond moest doorbrengen. 'Tijdens de huwelijksfeesten van mijn oom, prins Ferdinand, sloot ze me een avond op in een kamer, alleen met Barbier [= de ondergouvernante], zonder licht en zonder me te eten te geven, terwijl zij naar het vuurwerk ging kijken, waar ik af en toe met moeite een vuurpijl van zag, ze bracht me pas om middernacht thuis. Dit alles kan ik me heel goed herinneren, hoewel ik pas vier jaar oud was. Ik weet ook dat ik die tijd doorbracht met huilen, ondanks alles wat Barbier deed om me te kalmeren'.

Wilhelmina schrijft dat Von Redern haar regelmatig sloeg: 'Gewoonlijk kreeg ik er twee of drie keer [per dag, met een rietje] van langs, en zelfs heb ik vijf keer achter elkaar een kastijding gekregen na het diner!', 'Als ik de pech had in de loop van de avond mijn gouvernante te mishagen, had ze nog een manier bedacht om me te straffen: namelijk om me rechtop te laten staan naast de schrijftafel waaraan ze schreef, totdat mijn aanval van woede voorbij was en ik herinner me heel goed dat ik daar soms gebleven ben tot middernacht.' Het onderwijs werd overgelaten aan de weinig ontwikkelde ondergouvernante: 'Juffrouw von Redern maakte zich niet druk over mijn lessen, behalve om me te straffen, als ze hoorde dat ik ze slecht leerde.' Ook werden een keer voor straf haar poppen uit het raam gegooid (alle voorbeelden uit 51).

Uit de verhalen komt de kleine Wilhelmina naar voren als een driftig en koppig kind (een reputatie die ze als volwassene behield). De ruzies met Von Redern lijken voort te komen uit pogingen haar te temmen. Von Redern liet duidelijk merken dat ze haar een vervelend kind vond: 'ze liet geen gelegenheid na me van mijn slechte karakter te overtuigen' (53) en de krenkende

opmerkingen, ook tegenover anderen, zijn na al die jaren niet vergeten. Uit modern onderzoek naar herinneringen blijkt dat juist krenkingen goed onthouden worden.²³

Of ze werkelijk zo slecht behandeld werd, is niet met zekerheid vast te stellen. Kamerheer Lehndorff prees Von Redern, en roemde ook haar goede zorg als gouvernante; de koningin schreef daarentegen na Von Rederns dood aan haar broer dat ‘Danckelmann (nu) de gouvernante van de kleine prinses (is), ik geloof dat ze in betere handen is dan daarvoor’.²⁴ Als deelneemsters aan het sociale leven komen de gouvernantes regelmatig voor in de aan het hof geschreven dagboeken en brieven, het kind Wilhelmina echter nauwelijks.

Von Redern stierf op 8 maart 1758. Wilhelmina was toen nog maar zesenehalf jaar oud. De herinnering aan de slechte gouvernante is mogelijk gecultiveerd – hierover straks meer –, maar hoeft niet onwaarachtig te zijn. De mishandeling, in de context van oorlog en familiedrama’s, heeft blijkbaar zo’n diepe indruk gemaakt, dat Wilhelmina haar belevenissen en gevoelens uit die tijd nog goed kan oproepen en beschrijven. Er is echter ook een subtekst, die problematisch is en slechts in flarden opduikt: de vraag waarom haar ouders of andere volwassenen niet hebben ingegrepen. Hebben zij dan niets gemerkt? Of erger: kon het ze niet schelen? Telkens komt Wilhelmina met nieuwe verklaringen. Dat het de naderende oorlog was, die alles beïnvloedde, ook ‘op het soort onverschilligheid die mijn familie scheen te tonen in hetgeen mij aanging’. Dat haar grootmoeder wel degelijk Von Redern berispt had, maar dat de oude vrouw deze discussies verloor en dat de gouvernante haar verder uit de buurt van haar grootmoeder hield. Dat haar moeder het misschien niet wist, en zo ja, dat ze er niets aan kon doen. ‘Ik weet niet in hoeverre mijn moeder ingelicht werd over hetgeen er bij ons gebeurde, maar ik geloof wel dat ze zich er niet mee mocht bemoeien, noch de regerende koningin, zolang de koningin-moeder nog leefde’. De conclusie is uiteindelijk onomkooombaar: ‘Ik werd mishandeld en verwaarloosd door Juffrouw von Redern, heel Berlijn wist het en beklaagde me in die tijd’ (BI, andere versies s2 en s4). Haar ouders hebben haar in de steek gelaten, maar telkens beweert ze toch ‘dat ze altijd veel van haar moeder heeft gehouden’ en dat ze in haar vaders brieven las dat hij wel degelijk om haar gaf (s3). Wilhelmina was later zelf een zorgzame moeder, die haar kinderen niet aan vreemden uitbesteedde; de pedagogische normen waren veranderd, ook binnen de hofcultuur, maar haar eigen ervaring kan hieraan bijgedragen hebben.

23. Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat* 219.

24. Lehndorff, *Dreissig Jahre 158-159*; E.B. en G.B. Volz (eds.), *Aus der Zeit des siebenjährigen Krieges. Tagebuchblätter und Briefe der Prinzessin Heinrich und des Königlichen Hauses* (Berlin 1908) 416.

Wilhelmina van Pruisen (1751-1820) op middelbare leeftijd. Schilderij door Johann Heinrich Schröder (1757-1812). Herkomst: Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau, Den Haag.

Na de dood van Von Redern nam Sophie von Danckelmann, ook een hofdame, haar taak over. 'Ik vond zo'n groot verschil tussen haar en mademoiselle von Redern, dat ik me verplaatst geloofde naar een nieuwe wereld. Juffrouw von Danckelmann leek een engel die van de hemel was neergedaald om de ellende goed te maken die ik had moeten doorstaan, en daarom hechtte ik me al snel aan haar als een tweede moeder' is slechts een van de vele lofzangen op haar nieuwe gouvernante. Von Danckelmann wierp zich met totale toewijding op haar carrière als gouvernante van de prinses. Ze was afkomstig

uit een familie van generaals en ministers, maar haar vader was overleden, haar moeder was straatarm en zij, met bijna veertig jaar, nog ongehuwd. Ze greep de kans die deze positie haar bood met beide handen aan, en werd daar ook voor beloond. Ze ging, op kosten van de koning zelf, met Wilhelmina mee naar Holland en behield daar levenslang haar positie, die door haar toegang tot de prinses en haar correspondentie met Frederik de Grote ook een politieke kant had.²⁵

Tot de opvoeding van Wilhelmina behoorde onderwijs in godsdienst, talen, geschiedenis en muziek, maar ook in dansen en toneelspel, bijdragen aan de beheersing van gedrag en lichaamshouding, die een vereiste was voor Wilhelmina's toekomstige positie. Ook de affecten, de juiste mate en uitingsvormen van emoties, dienden te worden aangeleerd. Wilhelmina vertelt, bijvoorbeeld, verschillende herinneringen aan het beleven en uiten van verdriet, die tevens getuigen hoe ze zich inleefde in het kind dat ze was. Het eerste sterfgeval dat ze van dichtbij meemaakte was dat van haar grootmoeder, bij wie ze woonde, maar die zich weinig om haar bekommerde. 'Normaal' zou ze verdriet moeten hebben, maar dat werd door haar eerste gouvernante niet van haar verwacht en dat voelde ze ook niet. Ze herinnert zich alleen dat het opgebaarde lichaam van de oude vrouw erg stonk (s1). Gezien de hittegolf waarin de koningin-moeder stierf was dit ongetwijfeld een authentieke herinnering. Toen men haar de dood van Von Redern meldde, moest ze echter erg huilen, hoewel daar, schrijft ze, geen reden toe was. 'Men deed me de eer aan dit toe te schrijven aan mijn goede hart, maar ik geloof dat (de tranen) mechanisch waren, en het gevolg van zwakheid van zenuwen, want ik had geen enkele reden mijn gouvernante te betreuren, maar in die tijd hilde ik zeer gemakkelijk' (s3).

Vervolgens overleed, toen ze bijna zeven jaar oud was, haar vader, die ze nauwelijks persoonlijk gekend had. 'Toen ik hoorde dat mijn vader gestorven was, hilde ik in de draagstoel op weg naar mijn moeder, maar toen ik daar aankwam waren de tranen opgehouden, ik weet niet waarom. De verwijten daarover van mijn gouvernante waren volgens mij onverdiend, en maakten me kwaad zonder me gevoeliger te maken, of liever gezegd meer demonstratief, want diep in mijn hart heb ik altijd oprecht getreurd om mijn vader, al heb ik hem ook nauwelijks gekend. Mademoiselle von Danckelmann was zelf buiten zichzelf van verdriet en daar schrijf ik haar verwijten aan toe, maar het heeft indruk op me gemaakt, die ik altijd heb behouden, en die ik me herinner elke keer dat het me overkomt dat ik niet kan huilen, ook al ben ik zeer aangedaan' (B2).

De dood van een baby broertje in 1758 maakte emotioneel weinig indruk, en dit werd ook niet van haar verwacht. Toen later, in 1767, haar lievelingsbroer

---

25. Een kleine aanzet over de rol van gouvernantes aan hoven is te vinden in Irene Hardach-Pinke, *Die Gouvernante: Geschichte eines Frauenberufs* (Frankfurt am Main 1993) 80-89.

Hendrik stierf had ze daar veel verdriet van. Dat verdriet om zijn dood kwam uit haarzelf, werd van haar verwacht, en werd door haar omgeving gedeeld.

De context waarin de herinneringen geschreven werden

Wilhelmina is haar leven lang zeer geïnteresseerd geweest in geschiedenis, met name die van haar eigen tijd. Onder haar persoonlijke papieren bevinden zich verschillende uittreksels en afschriften van werken over de politieke geschiedenis aan het eind van de achttiende eeuw. Ze moet ook veel boeken bezeten hebben.²⁶ Ze volgde nauwkeurig wat er over haar familie en haarzelf geschreven werd – dit behoorde tenslotte ook tot de politieke geschiedenis. Ze schreef (ongepubliceerde) gedocumenteerde verslagen van haar politieke ervaringen en optreden, en, op latere leeftijd, publiceerde ze (anoniem) een biografische schets van Gijsbert Karel van Hogendorp.²⁷ Die interesse gold ook haar privé-leven. Toen ze in 1789 Berlijn bezocht had ze haar jeugd overdacht en er aantekeningen over gemaakt.²⁸ Bij haar volgende bezoek, in 1804, verdiepte ze zich in het fatale conflict in 1757 tussen haar vader en de koning, en op haar verzoek stuurde haar oom Ferdinand haar daarop een kopie van het dossier dat Augustus Willem zelf had samengesteld om zijn zaak te bepleiten.²⁹ Later vroeg ze haar vaders brieven ter lezing (s3).

Op de leeftijd waarop veel mensen hun jeugd overdenken, had het lot Wilhelmina teruggebracht in de stad waar ze was geboren en opgegroeid. Ze was als zestienjarige vertrokken naar een ander land. Driemaal was ze kort terug geweest, maar juist omdat ze er niet was blijven wonen, hadden de plekken uit haar jeugd geen andere associaties aangenomen, geen sleur of herhaling hadden haar herinneringen van hun specifieke betekenis ontdaan.³⁰ Toen ze er weer permanent woonde, moet het haar geweest zijn of ze in haar ‘jeugdland’ terug was, een land waar zowel veel veranderd was als hetzelfde gebleven. Net als toen verkeerde Pruisen in crisis en waren er vreemde troepen in Berlijn.

Wilhelmina was in deze omgeving niet de enige die over zichzelf schreef. Aan het Pruisische hof zijn in de achttiende eeuw vele dagboeken en memoires

---

26. C.J.M. Eymaal, *Inventaris van het archief van Prinses Wilhelmina van Pruisen 1751-1820 (1821)* (Den Haag 1994) geeft daarvan verschillende voorbeelden. Door de ballingschappen en het vele heen en weer trekken moet ook veel verloren zijn gegaan. Het boekenbezit, of in ieder geval de toegang tot boeken, maak ik op uit de vele verwijzingen in haar brieven en geschriften.

27. In J. van Arnoldi (ed.), *Zeitgenossen IV* (Leipzig 1818).

28. КНА А 32 326.

29. КНА А 32 335.

30. Richard N. Coe, *When the grass was taller. Autobiography and the experience of childhood* (New Haven en Londen 1984) 17.

res geschreven; en zeker is dat er grote belangstelling voor dit genre egodocumenten bestond. Zo waren er van de memoires van de kamerheer Pöllnitz meerdere handgeschreven kopieën in omloop, nog voordat ze in 1791 werden uitgegeven.³¹ ‘Ik lees al acht dagen dag en nacht de gedenkschriften van de hertogin van Orléans en van de graaf Christoph Dohna’ schrijft kamerheer Lehndorff, zelf fervent dagboekschrijver, in 1784.³² Aan het hof waren er ook vrouwen die dagboeken schreven. Overgeleverd zijn die van de hofdame Sophie von Voss en van prinses Wilhelmina, de vrouw van Wilhelmina’s oom Hendrik van Pruisen.³³ Al deze mensen heeft Wilhelmina goed gekend. Wilhelmina’s betovergrootmoeder Sophie von Hannover (1630-1714) heeft memoires geschreven, evenals haar tante Wilhelmina von Bayreuth (1709-1758).³⁴ Haar nicht Louise van Pruisen (1770-1836), was zelfs in dezelfde tijd als zijzelf in Berlijn haar memoires aan het schrijven.³⁵ Men zou van een vrouwelijk familie-traditie kunnen spreken – ware het niet dat het twijfelachtig is of deze memoires in de familie bekend waren en gelezen werden. Wat vrouwen schreven was niet voor publicatie bestemd en soms zelfs niet voor de ogen van de familie. Sophie van Hanovers memoires zijn toevertrouwd aan de filosoof Gottfried von Leibnitz, die verbonden was aan het Hannoveriaanse hof. Ze zijn in zijn transcriptie overgeleverd. Wilhelmina von Bayreuth heeft het manuscript van haar memoires vermoedelijk aan haar lijfarts gegeven, want bij diens nazaten dook het manuscript later op. Het is goed mogelijk dat persoonlijke geschriften, die de legitimatie van de dynastie schade konden berokkenen – en de scheiding tussen privé en publiek was hier flinterdun – door de familie verdonkeremaand werden. In het huis Hohenzollern is dit verschillende malen gebeurd. Zo zijn twee delen van de met roddels doorspekte memoires van kamerheer Pöllnitz bekend, maar is het derde deel, dat het hof van Frederik de Grote betrof, nooit

31. F.L.Brunn (ed.), *Mémoires pour servir à l'histoire des quatre derniers souverains de la maison de Brandebourg Royale de Prusse écrits par Charles Louis de Poellnitz* (Berlijn 1791) Inleiding. Pöllnitz, gestorven 1775, had in de jaren dertig roem verworven door ‘memoires’ over andere hoven. Wilhelmina noemt hem in haar memoires ‘de beroemde memoireschrijver’.

32. Lehndorff, *Dreissig Jahre* 11, 84.

33. R. Schröder (ed.), *Neun-und-sechzig Jahre am preussischen Hofe. Aus den Tagebüchern und Aufzeichnungen der Oberhofmeisterin Sophie Wilhemine Gräfin von Voss* (Berlijn 1876) en Volz en Volz (eds.), *Aus der Zeit des siebenjährigen Krieges*.

34. A. Köcher (ed), *Memoiren der Herzogin Sophie nachmals Kurfürstin von Hannover* (Leipzig 1879); *Mémoires de Frédérique Sophie Wilhelmine, margrave de Bayreuth, soeur de Frédéric le Grand, depuis l'année 1706 jusqu'à 1742, écrits de sa main* (Braunschweig 1810). Tegelijkertijd verscheen een Duitstalige versie. Hier is gebruik gemaakt van: *Wilhelmine von Bayreuth, eine preussische Königstochter. Glanz und Elend am Hofe des Soldatenkönigs in den Memoiren der Markgräfin Wilhelmine von Bayreuth. Aus dem Französischen von Annette Kolb* (1910), neu herausgegeben von Ingeborg Weber-Kellermann (Frankfurt am Main 2002).

35. Luise von Preussen, Fürstin Anton Radziwil, *Quarante-cinq années de ma vie* (Paris 1911).

tevoorschijn gekomen. Dit was in het bezit van ‘een prins van den bloede’, die weigerde het uit handen te geven.

Zelf geeft Wilhelmina in haar tekst twee redenen om haar leven op schrift te stellen, beide gebruikelijke legitimaties voor het schrijven van memoires. Vrijwel alle versies beginnen met de aanhef dat ze voor haar kinderen, en voor hen alleen, schreef. De tweede reden, ook meermalen verwoord, is dat ze in een historisch spannende tijd geleefd heeft en leeft. ‘Geboren aan de boezem van de vrede, heb ik sinds mijn kindertijd deel aan de ellende die de oorlog met zich meebrengt, en aan de revoluties waaraan Europa sinds een halve eeuw ten prooi is’ schrijft ze bijvoorbeeld aan het begin van de derde *Souvenirs* (een variatie is te vinden in s2). ‘Aan het einde van mijn jaren gekomen, kijk ik terug op mijn levensloop, afgelegd één van de meest memorabele periodes in de wereldgeschiedenis, en middenin de meest opmerkelijke gebeurtenissen van de eeuw, slechts weinige waaraan ik niet heb deelgehad’ (s5). Juist in tijden van oorlog, revolutie en crisis voelen mensen de behoefte hun levensgeschiedenis vast te leggen – en Wilhelmina had werkelijk veel meegemaakt, in de Republiek als actieve deelneemster, daarbuiten in de nabijheid van machtscentra.

Vanuit deze achtergrond en context, en gezien de voorbereidingen van jaren, behoeven haar memoires geen verdere verklaring. Ik veronderstel echter dat er wel een aanleiding, een directe impuls, is geweest tot het serieus werken aan het biografieplan: de publicatie in 1810 van de memoires van haar tante Wilhelmina von Bayreuth, waarin haar jeugd jaren aan het Pruisische hof beschreven werden als vergiftigd door ruzies tussen haar ouders en de conflicten tussen haar vader, de koning en haar broer, de kroonprins. Het inktzwarte beeld van de koninklijke familie, gelardeerd met vele sensationele anekdotes, sloeg na het instorten van de Pruisische staat en de bijna ondergang van de koninklijke familie in als een bom. Wilhelmina refereert hier verschillende malen aan.

In 1811, tenslotte, verscheen het eerste deel van Goethe’s *Dichtung und Wahrheit*. Wilhelmina las gewoonlijk weinig Duits, maar zal voor dit boek een uitzondering gemaakt hebben. In de herfst van 1807 was ze enkele maanden te gast geweest aan het hof van Weimar en had daar twee van Goethe’s toneelstukken gezien. Ze had hem persoonlijk ontmoet en was van hem onder de indruk.³⁶ Hij was een leeftijdsgenoot, en in dit eerste deel van zijn autobiografie speelt de Zevenjarige Oorlog een grote rol, net als in haar eigen jeugd. Ook dit boek kan een stimulans geweest zijn om de pen op te nemen.

---

36. Naber, *Correspondentie* v17.

De constructie van het verhaal van haar kindertijd.

‘Wenn man sich erinnern will, was uns in der frühsten Zeit der Jugend begegnet ist, so kommt man oft in den Fall, dasjenige, was wir von andern gehört, mit dem zu verwechseln, was wir wirklich aus eigner anschauender Erfahrung besitzen’, schreef Goethe aan het begin van *Dichtung und Wahrheit*.³⁷ Daarbij gaat het niet alleen om feiten en gebeurtenissen, maar het geldt ook voor het verhaal van de jeugd, een verhaal dat in chronologie, oorzaak en gevolg, gestalte krijgt.

Herinneringen worden gestructureerd in het vertellen, door anderen en aan anderen. Wilhelmina heeft zich levenslang bezig gehouden met haar jeugd, en later in haar leven mensen gesproken en geschriften gelezen uit haar geschiedenis, maar de structuur van haar verhaal moet al voor het schrijven vaste vormen aangenomen hebben. Een opvallend voorbeeld is het telkens weer vertelde verhaal van de hardvochtige gouvernante. Het aantal mensen dat op deze herinnering invloed heeft kunnen uitoefenen is beperkt. In het verre Holland kenden weinigen haar achtergrond; door haar hoge positie – waarvan zij zich zeer bewust was – kwam vrijwel niemand in aanmerking om daarover te praten. Hoezeer de gebeurtenissen uit die tijd ook op waarheid berustten, en traumatisch zijn geweest, het moet Sophie von Danckelmann zijn geweest, die met haar mee naar Holland is gegaan en altijd in haar buurt is gebleven, die als ‘verteller’ het verhaal van haar kindertijd heeft vastgelegd, en haar het verhaal van de mishandeling door de eerste gouvernante en de redding door de tweede heeft ingeprent.

Van belang is niet alleen de verteller, maar ook degene aan wie verteld wordt. Von Danckelmann lijkt later een onaangenaam persoon te zijn geworden en Wilhelmina voelt zich geroepen meermaals aan haar dochter uit te leggen waarom ze haar oude gouvernante desondanks in ere heeft gehouden. Hier schemert ook eigen schuldgevoel door: ‘Ik moet toegeven dat ze een tweede moeder voor mij was, ik moet dat blijven erkennen, ook al heb ik de laatste jaren van haar leven onder haar humeur en haar grillen te lijden gehad, ik heb altijd getracht die geduldig te dragen, en door mijn aandacht te verzachten, na alles wat ze voor me heeft gedaan, en de onbegrensde liefde die ze voor me had, en ook voor jou en je broers. Daarvandaan kwamen meestal haar onhebbelijkheden, maar in die tijd was ze niet meer dezelfde persoon die ze was in de tijd dat ze bij mij kwam, ouderdom en andere oorzaken hebben haar karakter verzuurd, en zo heb jij haar gekend’ (s3). Von Danckelmann eist zo in Wilhelmina’s levensverhaal een dubbele plaats op: als de ‘redster’ en tweede moeder van het kleine kind en als de dwingende, onaangename persoon die haar in latere jaren tot last is geweest.

---

37. Johann Wolfgang von Goethe, *Dichtung und Wahrheit* I (Keulen 1998) 7.

Tenslotte moet het herleven van deze episode beïnvloed zijn door de memoires van haar tante. Ook Wilhelmina von Bayreuth schrijft dat haar eerste gouvernante haar mishandelde, ook haar ouders negeerden dat en ook zij kreeg daarna een gouvernante die zij als haar tweede moeder beschouwde en die haar hele leven bij haar bleef. De overeenkomsten zijn frappant, al verschillen de details. Ouderlijke onverschilligheid en overgeleverd zijn aan de luimen van een gouvernante zijn vaste thema's in de 'prinsessenmemoires'. Sophie van Hannover, bijvoorbeeld, klaagt hier ook over. Aan de werkelijkheid hierachter hoeft niet getwijfeld te worden.

Tenslotte

Wilhelmina's memoires zijn een historisch voorbeeld van de werking van het autobiografisch geheugen en van de schriftelijke verwerking daarvan. De vele versies van telkens dezelfde episodes verschillen niet wezenlijk van elkaar en het is duidelijk dat het verhaal van haar jeugd al voor het schrijven vastlag. Zo'n scenario krijgt vaste contouren in het vertellen, en in de vroege kindertijd wordt dat vertellen door anderen gedaan. In Wilhelmina's geval gebeurde dat aantoonbaar door haar gouvernante Sophie von Danckelmann, die haar daarbij haar eigen rol als reddende engel en tweede moeder inprente. Maar naast het ingeprente verhaal, bleek het voor Wilhelmina mogelijk eigen, authentieke, ervaringen als kind terug te halen. Bij het terugzoeken van deze herinneringen uit de kindertijd bleek de adressante daarbij een belangrijke rol te spelen. Louise's vragen hebben het zelfonderzoek geleid.

Uit Wilhelmina's jeugdherinneringen blijkt duidelijk dat de emotionele connotatie van elke herinnering anders is. Op het eerste gezicht nare gebeurtenissen hoeven niet als negatief herinnerd te worden: oorlog, ballingschap en inkwartiering kennen ook plezierige kanten, bijvoorbeeld avontuur en saamhorigheid. Over sommige nare herinneringen kan vrijuit gesproken worden: een gouvernante die slaat, een lievelingsbroer die sterft. Andere zijn na vele jaren nog pijnlijk en problematisch: verwaarlozing en liefdeloosheid van de ouders, bijvoorbeeld, kan niet doorgetrokken worden tot de logische consequentie van kritiek op de ouders. Een stap verder zijn de herinneringen die helemaal niet opgeschreven (kunnen) worden. Haar huwelijk met de Prins van Oranje lijkt daaronder te vallen, want hier stoppen telkens de beschrijvingen van haar jeugd.

Wilhelmina heeft vele jaren lang haar autobiografie voorbereid, ze had veel te vertellen, ze heeft honderden bladzijden geschreven, ze had een sterke motivatie, voldoende schrijfervaring en volop gelegenheid. Waarom is die autobiografie er nooit gekomen? Weer in Holland leek de Berlijnse jeugd misschien ver weg en omdat van publicatie geen sprake kon zijn, ontbrak ook die impuls. Een plausibel antwoord ligt, mijns inziens, juist in het zelfonderzoek

dat uit de teksten spreekt, waartoe ze is aangezet door haar dochter, voor wie ze schrijft. Als ze op de aangegeven weg van oprechtheid en introspectie doorgaat moet ze eerlijk zijn over haar huwelijk en haar liefdesleven. Dat is een moeilijke opgave tegenover haar dochter, die veel van haar vader gehouden heeft. Het is ook moeilijk tegenover zichzelf. Al schrijvend doemt een beeld van haar jeugd en van haar familie op, dat ze liever niet onder ogen wil zien. Tussen een traditionele autobiografie en een bekentenisautobiografie in de trant van Rousseau moeten Wilhelmina's memoires definitief zijn vastgelopen.

Over de auteur

Lotte van de Pol studeerde geschiedenis en Engels aan de Universiteit van Amsterdam, en promoveerde in 1996 cum laude aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam op het proefschrift *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Zij is geaffilieerd onderzoekster aan het Onderzoek Instituut voor Geschiedenis en Cultuur (OGC) van de Universiteit van Utrecht, en is tevens verbonden aan het Friedrich Meinecke Instituut van de Freie Universität te Berlijn, waar zij in het kader van de onderzoeksgroep 'Selbstzeugnisse in transkultureller Perspektive' onderzoek doet naar het schrijven van dagboeken aan Europese hoven aan het eind van het *Ancien Régime*. Lotte van de Pol schreef boeken en artikelen over vrouwen in de vroegmoderne periode, waaronder, met Rudolf Dekker, *The Tradition of Female Transvestism in Early Modern Europe* (1989, meerdere drukken en vertalingen). Haar meest recente boek is *De burger en de hoer. Prostitutie in Amsterdam* (2003). Voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis schrijft zij een boek over vrouwen aan de onderkant van de Amsterdamse samenleving; tevens werkt zij sinds enige jaren aan een biografie van Wilhelmina van Pruisen.

E-mail: Lotte.vandePol@let.uu.nl en vandepol@zedat.fu-berlin.de